

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

№ 108
(18228)

2012 чылдың
сентябрь 20,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

DVB-T-2 дугайында

ТАЙЫЛБЫР БЭЭР ТӨП

2010 чылдан тура санныг теле-
виденини шингээдир ажилдарны
сегээр талазы-биле РФ-тин 12
регионнарын аразынче
Тыва Республика кирип турар. Бо
күнде республиканың чурттакчы-
ларының 91,2 хуузу санныг
сегээрде сес төп каналдарны дүн-
чөк көөр аргалыг. Ынчалза-
да баштайгыларның маңаа ха-
маарыштыр ажылы нарын, а аңаа
сегештир бөдүүн чурттакчы чон
санныг телевидение дугайында
соруу-биле угап билбес болуп
тургашаан. DVB-T деп эрги хевир-
ниң санныг дамчыдылганы чээ
DVB-T-2 деп чаа хевирже (стан-
дарт) шилчээн соонда айтырыг-
лар улам көвүдээн. Бо байдалды
сегээр-биле Кызыл хоорайда
санныг дамчыдылга талазы-биле
консультативтиг деткимче төвү
сентябрь 18-те ажыттыңан. Ба-
ырылгы ажыдышкынга ТР-ниң
Даргазының бирги ора-
нызы Михаил Козлов, "РТРС"
ГУП-туң салбыры "Тыва Рес-
публиканың радио-телевизор
дамчыдылганының төвү" албан
еминин директору Андрей Мак-
сименко, Тыва Республика талазы-
биле харылзаа, массалыг комму-
никациялар болгаш информастыг
технологиялар адырында хайгаа-

болгаш өскелер-даа киришкен.
Михаил Козлов кызыл кожааны
кезер бетинде төптүн ажылдак-
чыларынга хөй айтырыгларны
салган: санныг дамчыдылганың
аналогтуг дамчыдылгандан ылгалы
чүдөл? Чаа стандартка таарыштыр
кылган немелде кезекти кайыын
садып алырыл? Ону канчаар
кожарыл? Санныг телевидениениң
ачызында чон чүнү чедип алырыл?
Каш чылдар эрткенде, Т3, Т4, Т5
деп стандарттар тыттып келбес деп
магадылал бар бе?

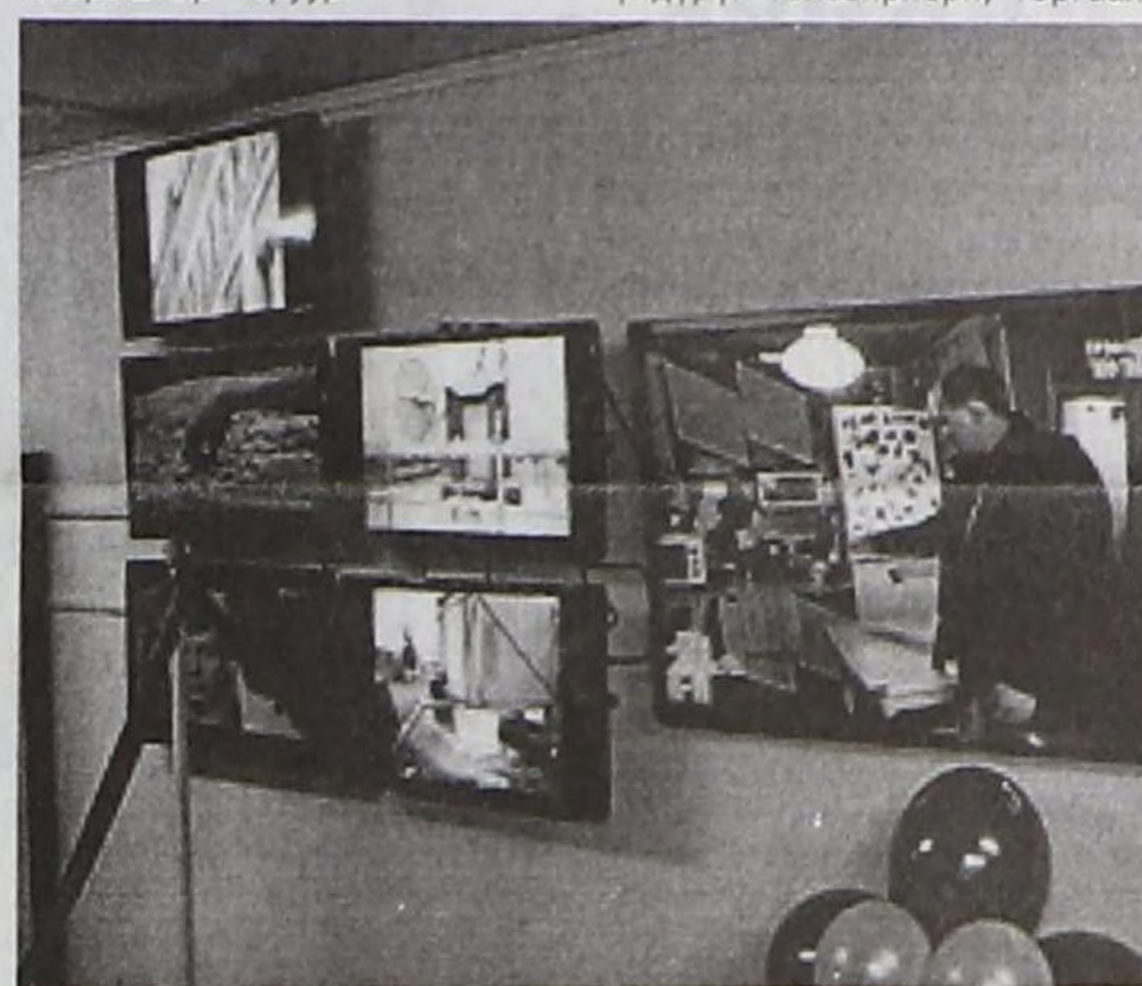
Бо айтырыгларга төптүн ажыл-
дакчылары тодаргай харыыларны
берген.

Эфирлиг дамчыдылга санныг
хевирже шилчээнде чуруктуң
шынары экижиер. Хоорай иштинге-
даа, оон ырак-даа девискээрге
болза, телеэкранга кезээде эки
шынарлыг чурук көстүр. Чамдык
кожууннарда чүгле ийи канал бар
азы телевидение дамчыдылганы
шуут чок болгай. Санныг телеви-
дениеже шилчээнде, ол черлерин
чурттакчылары Россияның 9 теле-
каналдарын база бир регионалдыг
телеканалды көөр аргалыг апаар.
Оон соонда абонент телевири
чокка 20 телеканалды чедир көрүп
болур.

Санныг дамчыдылганың DVB -
T-2 деп чаа хевирин езуугаар таа-

рыштыр бүдүрген телевизорларны
азы немелде кожар кезекти амы-
дыралга херек техника садыглар-
ындан садып ап болур. Чаа хевир-
ниң (DVB-T-2 бар) телевизор-
ларынга немелде кезекти херээ
чок, а оон өске шупту телевизор-
ларга немелде кезекти садар апаар
деп сагындыраалы.

Немелде кезекти кожарда улуг
бергедээшкннер чок, ону кандыг-
даа кижиге күүседиптер. Санныг
телевидениениң сигналы ДМВ
диапазонунун антенназын (кижи
бүрүзүнүн бажыңнарында бар
иштиги азы даштыкы антенналар)
таварыштыр чоруур.

ТР-ниң Чааа санныг дамчы-
дылганы шингээдир талазы-биле
хемчеглерге сонуггалы база
кирилгези улуг дээрзи чугаажок.
Чүге дээрже санныг дамчыдыл-
ганың ачызында чурттакчы чон-
биле харылзаа улам быжыгар.
Санныг телевидениениң дузазы-
биле Оңза байдалдар яамызының
шугумунун талазы-биле штаттан
дашкаар байдалдар дугайында
абонентилерге дораан дамчыдар;
күрүне ачы-дузаларының порта-
лынче электроннуг хевир-биле
кирип болур ("амы-хууда кабинет-
ти" бүрүткээр, коммунал болгаш
үндүрүг төлевирлери, торгаал-

дарны хынаар, пенсия шилчилгезин
хайгаараар, күрүнениң башкарылга
органның билдиришкннерни
кириер); Интернет четкизинге
коштунмаан-даа болза, почта
болгаш информация талазы-биле
ачы-дузаларны алыр.

Медээни дамчыдарының
спектр хемчээлинде DVB-T-2-ден
дүрген хевирлиг стандарт теория
кырында безин чок. DVB-T стан-
дарттың агымының дүргени секун-
дада 22 Мбит болза, DVB-T-2-ниң
33 Мбит. Ынчангаш DVB-T-2 дээрже
санныг телевидение дамчыдыл-
ганының кызыгаары деп болур.

Консультативтиг деткимче төвү
Кызыл хоорайның төвүнде Ком-
сомольская кудумчузунун 20
дугаар оран-савазында бодунун
ажыл-чорудулганын эгелээн. Аңаа
кандыг-даа кижиге барып, санныг
телевидение талазы-биле айты-
рыгларны салып, тодаргай тайыл-
бырларны ап болур. Чонга кон-
сультация халас. Оон аңгыда 8 913
342 0000 дугаарлыг "изиг шугум"
база ажылдап турар.

Байырылгы ужуражылганың
түнелинде Михаил Козлов төптүн
ажылынга улуг чедишкннерни,
чаңгыс черге турбайн, бурунгаар
хөгжүүрүн, чон-биле сырый ха-
рылзааны тударын күзгүн.

Азияна ТАУ.

Ажыл-агыйжы медээлер

ТЫВА ДЫЛДЫҢ АЖЫГЛАЛЫН КАЛБАРТЫР

Тываның Баштыңы Ш. Кара-
мын "Дылдар дугайында" регион
ойлузунга өскерилгелерни
ирериниң дугайында хоойлуга
салган.

Ол дээрже, бирги ээлчегде,
ы четпээн уруглар албан черле-
ге тыва дылды өөредириниң,
графтыг черлер аттарынга,
рлериниң аттарынга, орук болгаш
хе-даа айтыкчыларга тыва
дылды ажыглаарының дугайы-дыр.
ойлунун эрги редакциясында
аа дылды уруглар албан
рлеринге өөредип эгелээр
айында чүгле айтып каан турган
лаа, ам чаа редакцияда ону
тандыраарының аргаларын
ылбырлаан. Хоойлуда айты-
ганы-биле тыва дылды өөре-
ге чорудуунче база национал
ур-чанчылдарның, езулал-
ының болгаш этиканың чамдык-
рын кижизидилге ажылынга
рлерин школа назыны четпээн
угларның өөредилге албан
рлериниң уставы азы тур-
укчузу тодардыр.

Моон сонгаар географтыг чер-
р аттарын база орук айтыкчы-

ларын орус болгаш тыва дылдарга
бээр. Кандыг-бир чүүлдүн адының
шын бижилгезин, ону чогуур дүрүм
езуугаар кылдынганы республика-
ның күүсекчи эрге-чагырганың
төлээлекчи органнары — Культура,
Өөредилге болгаш эртем яамы-
лары айтыр.

Өскерилгелерни киригениниң
сорулганы — тус черниң чуртта-
кчыларының дылын ажыглаарын
калбартыры-дыр дээрзин Ш.Кара-
оол демдеглээн. Дыл адырында
күрүне политиказының үндезинин
хоойлу тодарадып турар. Оон кол
дүрүмнерин республиканың тускай
сорулгалыг программалар, өөре-
дилге албан черлериниң өөредилге
программалары таварыштыр бот-
тандыраар.

"Дылдар дугайында хоойлуну
сагыыры — бистиң хөй национал-
дыг республикавыстың чурттакчы
бүрүзүнүн хүлээлгези. Төрзүн
дылын эки билер, өске чоннарның
дылынга хүндүткел, ийи дылдың
чедимчелиг сайзыралы, чугаа
культуразы болгаш националдар
аразында харылзаа — ниитилелдин
хөгжүлдесин болгаш турум бай-
далын кадагалаарынга чугула
чүүлдерниң бирээзи" — деп, Ты-
ваның Баштыңы санап турар.

БОДА МАЛДЫ ТУДУП ХОРУГДААН

Суд приставтарының феде-
ралдыг албанының Тыва Респу-
блика талазы-биле эргелели
күрүне органнарында янзы-бүрү
торгаалдарлыг, үндүрүг, алимент,
чээлилер талазы-биле, чуртталга-
коммунал ажыл-агыйының ачы-
дузазы дээш хамаатылардан
өрелерни тырттары-биле Тыва
Республиканың кожууннарынче
ээлчеглиг үнүүшкүннү чоруткан.

Аңгы-аңгы бөлүктөр суурлар,
сумуларны кезип, 1,5 млн. рубльди
эгиттирип, 50 хире аттарлыг ком-
пьютер болгаш дериг-херексел-
дерни хавырган.

Ол-ла рейд үезинде бир хе-
рээжен кижиден 4 баш бода малга
хоругдалды салган. Өрелиг херээ-
жен Барыын-Хемчик кожуунда
килдистин аңаа хамаарыштыр
бүдүрүлгө херээ оттурар деп
турарының дугайында чаңгыс эвес
удаа дыңнадыларны ап турза-даа,
ТР-ниң бир банкызында 70 муң
рубль түнүг өрезин төлээр дуга-
йында суд приставының хоойлу
езуугаар бүгү негелделерин тоо-
вайн, "хос өде бээр" бодаан. Суд
приставтары бо удаада өрени
төлээр акша-төгери база хавы-
рып болур эт-севи чок болганы-

биле оон 4 баш инээн хавыргаш,
бодунга кадагаладып арттырган.
Он хонуктуң дургузунда өрезин
бүрүнү-биле ол дуглап шыдавас
болза, малды саарылгаже кири-
геш, оон кирген акша-хөреңги-биле
өрениң чамдызын дуглаар. А
артып калыр 30 муң рубльди
шалың акшазындан тырттыраар.

Малды өре орнунга хавырып
аппаар таварылга Тывада бир ду-
гаар эвес бооп турар. Чыл бу-
рунгаар мурнуу кожууннарда
өрелиг кижилерден инектерни,
бызааларны, хураганнарны бол-
гаш хойларны база өре орнунга
тырткан. Ынчангаш өрезин үе
шаанда эгидип турары кижиниң
арын-нүүрүндө дээрзин билип
алыры артык эвес дээрзин суд
приставтары сагындырып тур.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК КОЖУУНДА ХУУСААДАН ЭРТЕ СОҢГУЛДАЛАР ДООЗУЛГАН

Август 26-да Бай-Тайга ко-
жуунун Төлээлекчилер хуралы-
ның депутаттарының хуусаадан
эрте соңгулдалар чедишкннерин
эрткен соонда, Барыын-Хемчик
районунун муниципалдыг парла-
ментизинче хуусаадан эрте
соңгулдалар эрткен улуг-хүнде
база-ла "Чаңгыс демниг Россия"

партиязының тиилелгези-биле
доозулган.

Республиканың Төп соңгулда
комиссиязының медээлери-биле
алырга, кожуунда соңгукчуларның
65,08 хуузу бадылаан, а Актың
соңгулда участогунга чон эң-не
идепкейин көргүзүп, 100 хуу үнү
берген.

"Олимпийский" № 19 соңгулда
округундан депутатка кандидат
кылдыр идип үндүрген "Чаңгыс
демниг Россия" партиязының тө-
лээзи Херел Монгуш соңгукчулар-
ның 95,34 хуу үнүн алган.

Ам октябрь 14-те Каа-Хем,
Кызыл, Өвүр, Тес-Хем, Тожу ко-
жууннарның Төлээлекчилер хура-
ларында 90 депутатты, Шагаан-
Арыг хоорай биле хоорайга сана-
дыр Каа-Хем суурнуң төлээлек-
чилер органынче 30 депутатты база
көдээ чурттакчылыг 63 черлерниң
577 депутадын чон соңгуур. База
ол ышкаш Сүт-Хөл, Улуг-Хем,
Тере-Хөл кожууннарның Төлээ-
лекчилер хуралынче немелде
соңгулдалар эртер.

Ол-ла хүнде Барыын-Хемчик
кожуун база Ак-Довурак хоорай
кирген чаңгыс мандаттыг № 7 округ
талазы-биле, Улуг-Хем кожуунун
Шагаан-Арыг хоорай, Арыг-Бажы
база Чеди-Хөл кожууну кирген
№ 12 округ талазы-биле Тываның
Дээди Хуралының депутадынче
немелде соңгулдалар болур.

ТАРАА ДҮЖҮДҮНҮҮ АЖААЛДАЗЫ ЭГЕЛЭЭН

Күүсекчи эрге-чагырганың база тус чер бот-башкарылганын удуртукчулары-биле эрткен селектор хуралга күскү дүжүт ажаалдазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарып чугаалашкан.

ТР-нің көдээ ажил-агый сайы-дының бирги оралакчызы Сергей Ондарның илеткелинден алгаш көөрге, чайгы үеде кандашкын-дан тарылга шөлдөринин 5, 7 муң гектар чери, тараа культуралары тараан шөлдөринин 5,3 муң гектары когарал, республиканың ажил-агыйларынга 17 млн. рубльдин когаралын чедирген. Эрткен чыл-дың деңгелинге алырга, тарылга шөлдөринин 95,2 хууздунан дүжүт ажаап алыры болдунмас.

Сентябрь 17-нің байдалы-биле тараа культураларын тараан 11 кожуунун 5-жи дүжүт ажаалда-зынче кирген. 531 гектар черден 543 тонна кызыл-тас, ак-тараа, суланың 1 гектардан ортумаа-биле 10,2 центнер дүжүдү алдыган. Оң иштинде кызыл-тасты 1 гектардан 11,5 центнери алганы — хоомай эвес көргүзүг.

Каа-Хем кожуунда Пироговтуң тараачын-фермер ажил-агыйы 150 гектар шөлдө дүжүт ажаал-

дазын дооскан. Ол бир гектардан-на 20 центнер кызыл-тастың дүжүдүн алган.

Республиканың ажил-агыйла-рында бар 91 комбайнның 63-жү дүжүт ажаалдазынче киреринге белен. Ылаңгыя Сүт-Хөл, Би-Хем база Барыин-Хемчик кожууннар дүжүт ажаар техника-биле байдал берге. Ында бир комбайнга-ла нормадан ажыр 3-5 катап хөй ажил онаашкан. А Бай-Тайга кожуунун шаңнал акшазы-биле садып алганы ийи комбайны ажилды шалыпкын доозарынга улуг идигни бээри чу-гаажок. Техника аймаа-биле бер-гедежи турар кожууннар кожа чыдар кожууннар-биле керээни чарып, кады ажилдажылганы чорударын сүмелзэн.

Күскү дүжүт ажаалдазын үе-зинде доозары-биле ажил-агый-ларга дээш 300 тонна дизельди кывар-чаар материалды, 100 тонна бензинни чигелделиг өртөк-биле садып эккелген.

Республика Баштыңының бирги оралакчызы Михаил Козлов көдээ ажил-агыйының чер-биле холбаа-лыг бүгү ажил-агыйлары агаар-бойдуска сылдап турбайн, кан-даашкынныг чайын чидиргерге таварышкан-даа болза, арткан тарылга шөлдөринден тараа дүжү-дүн чидирг чок ажаап алырын негзэн.

Чугула кампания — дүжүт ажаалдазын октябрьның сөөлгү хонуктарынга чедир доозар деп шийтпир хүлээп алдыган.

Сүт-Хөлдөн мед

Үлегерлиг арат

Сүт-Хөл кожуунун Кара-Чыраа сумузу-нун чурттакчызы, дуржулгалыг комбайнер, арат Сергей Монгуш бодунун коданында мал-маганынга четчир чыл бүрүде белеткеп алыр чаңчылдыг.

Кара-Чыраа сумузу-нун девискээринде Суг-Кажаа деп чер-сиген кезип турар шөлүн кааң чайын ийи-үш катап сугтар-оон чаагай дүжүттүг сигенни кезип алган. Бодунун ку-девискээринде 5 тонна сигенни эккеп, шыңгыы кадагалал-алган. Хоочун комбайнер Сергей Монгуш бодунун үле-гекскелерге көргүзүп турар.

Алаактарда, шынааларда аж уламчылавышаан

Кожуунун болгаш Суг-Аксы суурнуң хүндүлүг х-аттарның эдилекчизи, 82 харлыг Ч. Байырович Ооржак ажы-төлүн, кү-эвилелдеп алгаш, кедээр алаакта-сиген кезер шөлүндөн эки ш-сигенни кезип, коданында с-кожуунун өске арааттарынга-чижекте көргүскен.

Кожуунун өске-даа ара-чеминиң белеткелин уламчы-Сүт-Хөлдүн делгемнеринде с-үнген алаактарда, шынаала-чүрек, Көшпес, Ак, Чечектиг, Алдыы, Үстүү Ишкннер дэ-кезек черлерде база-ла ма-белеткели уламчылап, кышка-магадылалды тургузуп тура-

Бораш

Сүт-Хөл кожуун.

ДӨГЭЭ ДААНЧЕ — ХЕЙ-АЪДЫН БЕДИДИП...

Сентябрь 12-де Кызыл хоорайның профессионал өөредилге черлеринин бирги курста өөренип турар сургуулдарының Дөгээ дааның кырынче үнер декадазы болган. Бо чаңчылчаан хемчег сентябрь айның он үезинде чыл санында болуп эртип турар.

Бо хемчегниң кол сорулгасы — аныяк-өскенни сагыш-сеткил, мөзү-шынарга болгаш патриотчу чоруктарга кижизидип, күш-культураже хаара тудуп, боттарының өөренип турар черлерин дол-гандыр турар бүгү-ле чаа чүүлдер-биле таныштырары.

Бо хемчегде база бир онзагай чүүл — өөредилге чери бүрүздүн Дөгээ дааның кырында тудуп турар ширээ кырында арзылаң дүрүзүнүң кырында саадап оор Будда бурганның овор-хевирин кылырынга дузаламчы кылдыр 500 түңнүг акша чыып салганнар.

Күскү чылыг хүннүн дүш үезинде биргикурсчулар удур-тукчу башкылары-биле кады Дөгээ дааның эдзэнге өөредилге чери бүрүздүн чеже сургуул келгенин демдегледип даңзылаткаш, улаш-тыр дагның бедиинче үнүпкеннер.

Ук өөредилгиг хемчегге Кызылдың профессионалдыг 1 бол-гаш 11 дугаарлыг училищелерниң, Тываның тудуг техникумунун, Кызылдың транспорт техникуму-нун, Тываның сайгарлыкчылар техникумунун, Тываның көдээ ажил-агый техникумунун, Кызыл-дың экономика болгаш эрге-хоой-лу техникумунун, Кызылдың эмчи колледжизинин, Кызылдың башкы колледжизинин бирги курста өөренип турар сургуулдары шупту 700 ажыг кижиге келген болган.

Дагның эге кырынга баштай үнүп келген сургуулдар мурнунда адыш оюунда дег, чаттыла берген чыдар Кызыл хоорайның чара-жын магадап шаанга киргеннер. Ынчанмай канчаар, оларның аразында республиканың чеже аңгы кожуун, суурларындан өөре-нип келген, сургуулдар чок деп. Оларның чамдыызы найысылал-дың бо төөгүлүг, ыдыктыг даанче бир-ле дугаар үнүп турары-даа чадавас.

Дагның чадаландыр бедзэн баалыктарынга өөредилге черле-

риниң командаларының аразынга тренинг, чер-чурт дугайында ырылар мөөрейи, Россияның төөгү чылынга хамаарышкан айтырыг-ларга харыылаар билигиг оюн деп үш маргылдаалыг мөөрейлер болгулаан.

Мөөрейлерни Тыва Республи-каның профессионал өөредилге черлеринге кижизидилге ажылы сайзырадыр эртем-методиктиг төптүн ажылдакчылары Н. Ч. Хо-валыг, В. В. Худогонова, А. Б. Сун-дуй, Н. Н. Намзырай, И. Д. Монгуш олар харыысалга ап удурткан.

Мөөрейлерниң түннелинде 1-ги черге эң-не демниг, чурумнуг болгаш угаанныг, уран-талантылыг сургуулдар транспорт техникуму, 2-ги черге Тываның сайгарлык-чылар техникуму, 3-кү черни Тываның тудуг техникуму төлептиг болган. Оон аңгыда «Төөгүнү эң-не эки билер кижиге» деп немелде номинацияны Кызылдың эконо-мика болгаш эрге-хоойлу техни-кумунун 1-ги курузунун сургуулу Антон Доржу-Сумба алган.

Мөөрейлер доозулган соон дарый, Тываның «Цэенлинг» ат-тыг буддистер хүрээзинден ча-латтырган башкылар Гялсен баш-кы, Чамыяң башкы, Чамбал башкы база Айдың башкы сургуулдарның амыдыралынга үргүлчү буян-кежик кады чоруур болзун дээш ыдыктыг Будда бурганның улуг номналын кылып, аш-чем дээжи-зиниң улуг саңын салдылар.

Номнал үезинде лама-башкы-лар Будда бурганның мерген-угааны сиңген ОМ-АРА-ПАСА-НАДИ деп дариназын, Ногаан дарийгиниң херек бүдүреринге эң-не дүрген дуза чедирер ОМ ТАРЕ ТҮҮ ТАРЕ ТҮРЕ СОО ХАА деп дариназын сургуулдарны болгаш башкыларны ыыткыр кылдыр деңге номчурун дилээш, бо да-риналарны кандыг-даа берге үеде номчуп ап чоруурун сургуулдарга сүмелзэн.

Мөргүл дооступ каарга, бирги-курсчулар Дөгээ дааның кырында тудуп турар Будда бурганның овор-хевирин салыр ширээ чанынче үн-геш, хей-аъды, сүлдө-сүзүү бедик чорзун база чаа өөренип кирип алган мергежилин чедишкнниг доозуп алзын дээш кадарны болгаш хей-аът туктарын астылар.

Тыва Республиканың про-фессионал өөредилге черлеринге кижизидилге ажылы сайзырадыр эртем-методиктиг төвүнүн ажил-дакчыларынга бирги курстун сур-гуулдары шак бо ышкаш өөредил-гиг, солун хемчеглерни чыл са-нында чаа өөренип кирген бирги-курсчуларга эрттирип турары, сургуулдарга чаа эш-өөрүн чоок танып, билип алырынга, өөредил-гезиниң эгезинде бедик ыдыктыг Дөгээ даанче сүлдө-сүзүүн бе-дип алыры-биле үнери база ном-налынга олуруп алыры биске дыка-ла ажыктыг-дыр деп, Кызыл-дың №1 профессионалдыг учили-щезиниң автомеханик мергежи-линиң сургуулдары Биче-оол Белек биле Донгак Буян демдег-леп чугааладылар.

Декаданың база бир кезээ эртенінде, сентябрь 13-те, Совет Тываның 5 чыл аттыг стадионунга спортчу хемчеглер-биле уламчы-лаан. Аңаа уруглар, оолдар ара-зынга аңгы-аңгы спортчу хемчээл-дер: чадаг чарыш, командалыг эстафета, уруглар аразынга сумо хүрежи, оолдар аразынга нацио-нал хүреш болуп эрткен.

Спортчу хемчеглерде чадаг чарышка уруглар аразында 400 метрге РМК-ның сургуулу Куулар Уран-кыс, оолдар аразында 400 метрге КПК-ның сургуулу Касыга Аңгыр, уруглар аразында 2 кило-метрге ПУ-11-нің сургуулу Монгуш Чаяна, оолдар аразында 3 кило-метрге КПК-ның сургуулу Дагба Азиян олар 1-ги черге төлептиг болганнар.

Дараазында командалыг уруг-лар аразында эстафетага КЭЭТ-тин сургуулдары, оолдар аразында РМК-ның сургуулдары 1-ги чер-лерни ээлзэн.

Ол ышкаш кыс уруглар ара-зынга сумо хүрежинге 1-ги черни КЭЭТ-тин сургуулу Назын Джо-нета, 2-ги черни РМК-ның сургуулу

Куулар Уран-кыс, 3-кү че-нуң сургуулу Ооржак алган.

Адактың соонда тыва спортчу оюннарының эң хевир тыва хүреш эгел-тай командалыг хүреш черге ТывКУ-нуң коман-2-ги черге КТТ-нің коман-а 3-кү черге ТСТ-нин дазының мөгелери ээлз-дараазында тыва хостуг-келир үениң Начыны, К сургуулу Артур Шагжы үнген. Оон-биле үжүү-мөгө ТывКУ-нуң сургуулу Саян болган.

Бистиң хоорайывыст-фессионал өөредилге чер-шак мындыг төлептиг, спорт сургуулдар өөренип ту-өөрүвес аргавыс чок.

Шак мындыг солун, дикчи спортчу хемчеглер-соңгаар болуп-ла турар аныяк-өскенниң күш-кул-хөй-ниити ажилдарынче-улгадыр-ла боор.

Сайсуу ХЕ

"М-54" федералдыг орукта

"ДУЖУТТУГ" СЕНТЯБРЬ АЙ

Федералдыг орук агентилелиниң федералдыг күүрүне албан чери "М-54-Енисей" автомобиль оруу-нун Тыва Республикада эргелелиниң ажил-чорудулгазында колдап турар орук программасынга Эрзин кожунда күүрүне кызыгаарына чедир авто-оруктуң тудуу хамааржыр. Ол чүгө республиканың эвес, а Россияның экономиктиг хөгжүлдесинге улуг уjur-дузалыг. Чүгө дээрге эрги автооруктуң шынары Моол биле Тываның аразына чүк сөөр-түлгезиниң хемчээлинге улуг салдарны чедирип турган болгай. Амгы үеде орук тудуунуң ажил-ижи киндин түлүк. Дугуржулга езугаар тудуг ажилдары 2012 чылдың ноябрь айда доостур турган болза, херек кырында сентябрь айда орукту ажыгдалче киирер деп планнап турар. Бо болгаш өске-даа айтыргларны "М-54-Енисей" эргелелиниң инженери Сергей Иванович Квашин-биле (чурукта) сайгарып чугаалаштым.

— Сергей Иванович, амгы үеде күүрүне кызыгаарына чедир оруктуң тудуу кандыг деңгелде чоруп турарыл?

— Узуну 23,84 км (федералдыг оруктуң 1048 дугаар километри) орукту тудар талазы-биле "Восток" КХН хүлээничи организация-нын ажилдары дүн-хүн дивейн, ийи-чүгө шудургу чоруп турар. Кыжылар болганывыста орук тудуунуң ажилдарын доктаамал кылап, шыгыгы хайгааралда тудуп турар бис. Ажилдар нарын-даа планнап, хүлээничи организацияның күүседип турары шынары болгаш чогумчалыг, тускай технологиялар, нормалар сагыт-тып турар. Тудуг ажилдары чаа технология езугаар күүсеттинип бар болганда, чаа машина-балгат-таа техниктиг дериг-херекселдер-танганы чугаажок.

— Чаа технологияларны ажы-гар талазы-биле айтыргы: орук-тунда кандыг чаа чүүлдерни күүседип алган силер?

— 2012 чылда полимербетон-таш асфальтобетонну бүдүрүп-чүгө эгелзэн. Бо холумктарның күүзүңчө битум кирип турар. Түмнү асфальтобетон холукса-анга немээн соонда, ол асфальто-бетонче шилчип, демир бетон-нарларын шилгээди алыр. Полимербетон дээрге өл-шыкты, чаа соокту белем эрттирбес, кылаарының хуусаазы улуг, асфальт шынарлыг битум болур. Полимербетоннуң быжыгы мрамор-онун быжыгын 2 катап ажар-таш суг шуут эрттирбес, ын-чалгаш соокка туруштуг. Битумнуң тээ бетондан аар. Асфаль-бетон тоннада 14 муң рубль-ла, полимербетон — 20 муң-ла.

— Бо орук тудуун хуусаазын-н эрте дужаар деп чугаала-нар, ынчалза-даа күүрүне кызыгаарына чедир ам-даа 31 км орук бар болгай.

— Ийе, бо кезек орукту ноябрь-да дужаар турган болза, ам сен-тудуу дужаар деп шийтирилзэн. Түмнүң хамаарыштыр чугаа-ар болза мындыг: 1069 дугаар-ометрге чедир "М-54 Енисей" эргелелиниң ажилдап кылып-ын төлөвилелдери белем (1069-дугаар км кызыгаар заставазына-аар оон ыңай 11 км артып-тыр). Ынчалза-даа 2013 чылда-рук тудуу планнаттынмаан, акша-дырышкын көрдүмзэн. Бир-с акша-хөргөңи шилчип келир-ла, чогуур ажилдарны саадат-ын күүседип эгелээр бис. Ол-талазы-биле бергедээшкннер-с шууту чүве акшаландырыш-тан хамааржыр.

— Кыштың келири ырак эвес-ла, ылаңгыя Тывага кышкы үе

аажок дошкун, чыккылама сооктарлыг болур. Ол үеде орук четкилеринге кандыг хемчеглер алдынарыл?

— Эрткен кыжын хар эвээш дүшкен, ынчалза-даа чазын хөйү-биле чагган. Оон уржуктарын чай-ладыры-биле Москвадан немелде акшаландырышкын дилээр ужурга таварышкан бис. Ынчалза-даа орук тудуунда, чижээлээрге, Бигриду база "Полка"-ның ын-дында 582-590 дугаар км черлерде үстүндө айытканым технологиялар-ны база ажыглап турар. Ол технологияларны ажыглап турары дээрге-ле оруктуң кышкы үеде байдалын экижидери-дир ийин. Оруктарга урар чүүл — хлорид-терни ам-даа ажыглап турза-даа, келир үеде арыг дусту уруп эгелээриниң барымдаазы бар. Долгандыр агаар-бойдуска арыг дус хора шуут чедирбес деп чүүлду демдегледип каайн.

— Сөөлгү үеде орук фондузу-нун дугайында чугаалар хөй. Республикада бо талазы-биле байдал кандыгыл?

— Республикада орук фондузу-шагда тургустунган. Бо чылын фон-дунуң акшаландырышкыны база көвүдзэн. Бир эвес 2011 чылда орук фондузунуң бюджетти 300 млн. рубль турган болза, 2012 чылда 600 млн. рубль апарган. Оон хемчээли чолаачыларның болгаш оттулар чүүлдериниң акцизтерини ачызында улгадып турар дээрзи чугаажок. Оон мурнунда акша-хөргөңиниң хөй кезин федералдыг бюджетче чоруп турган, амгы үеде оон чамдык кезин республика бюджетинге артып, республика-ның орук фондузунче шилчип эгелзэн.

— Хар көшкеге удур галерея-ның тудуу база оон адаккы

кезээн чайын чаас суу чууй шаап бадырган түннелинде үрелген черлерниң септелгези кайы-хире чоруп турарыл?

— "Полкадан" Кызыл хоорай-ның талазынче 100 метр черниң тудуу эрткен чылын-на эгелзэн. Хүлээничи организациялар "Сиб-мост" биле Мостотряд албан чери-ниң № 91 Абаканда филиалы дүр-гени-биле ажилдап турар. Ын-чангаш хуусаазындан эрте, сен-тябрь 19-та, айыттырган девис-кээрни дужаар деп шийтирилзэн. Галереяның тудуу (550 метр) до-лузу-биле 2013 чылда доостур уjurлуг. Ынчангаш ийи улуг объектини дужаар болганывыста, сентябрь ай биске "дужуттуг" бол-ган деп чугаалаар болза, частырыг чок.

А чайын болган онза байдал-дың соонда катап тургузарының

ажылдары дораан эгелей берген. Амгы үеде 45 метр ханылыг адак-кы баррикаданың тудуу доостур чыгаан. 4 метр хана баррикаданы арматуралыг бетондан тургускан. Шупту ажилдарны хол-биле чорудуп турар, чүгө дээрге галереяның адаанче машина-техника батпас. Аңаа чергелештир кырыкы болгаш узун дургаар хана баррикада-ларны тудуп турар. Оларның ара-зынче даштарны оваалай салгаш, кырынга шаараш, сетканы чаткаш, кадыг бетонну кудар. Орук тудуг-жуларының чугаалап турары-биле алырга, мындыг хевирлиг "кайт-тангы" кандыг-даа көшкелерни ууп шыдаптар. Бо хүнде чүгө 3 млн. рубль иштинде дагның белин быжыглаар болгаш катап тургузары-ның ажилдары күүсеттинген. Шупту ажилдарны төндүреринге ам-даа 20 млн. рубль негеттинип турар. Келир үеде хар көшкеден камгалаар галереяга көшке бада-рының айылынга хамаарыштыр шийчилел ажилдарын чорудары-биле садыглажылганы чарлаан.

— Федералдыг оруктуң чыры-дылганының талазы-биле чүү деп шийтирилзэн ирги?

— 4 улуг көвүргүчү чырыдылга-биле хандылары көрдүнгөн. Ол дээрге Улуг-Хемни кежир (700 м), Оя хемни кежир 2 (400-400 м), Ус хемни кежир (400 м) көвүргүлери болгаш галереяны чырыдары болуп турар. Аңаа хамаарыштыр ажилдар чүгө акшаландырыш-кындан хамааржыр, а оон соонда көвүргүлериң чырыдылганы федералдыг бюджет таварыштыр чорудар.

— Келир үеде салган планна-рыңар бүдөр болзун деп күзеви-шаан, айтыргларга харыялап бергениңер дээш четтирдим.

Азияна ТАУ.

Хүннүң чугула айтырыында

ОНААЛДАНЫ КҮҮСЕДИПТЕР АРГА БҮРҮН БАР

Мал бажынга онааштыр сиген-ширбиилди четчир кылдыр белеткеп алыры — бо үеде көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлериң мурнунда кол айтырыг. Ынчангаш мал ажил-агый-биле сырый холбаалыг ажилдап чоруур кижилер бүрүзү бо үеде кышка белеткенип, мал чеминиң белеткелинде хаара туттунган.

Мал ажил-агыйы колдаан бистиң республикавыстың социал-экономиктиг хөгжүлдесинге бо айтырыг чугула черни ээлеп тура-ры-биле ол — казак-чагырганың кичээнгеинде. Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаа "2012 чылда Тыва Республиканың девискээр-ринге мал чемин белеткээриниң кампаниязын эрттирерин хандырап талазы-биле хемчеглер дугайында база 2012 чылда сиген-ширбиил белеткээр талазы-биле эки көргү-зүглөр дээш республика конку-рузун эрттирериниң дугайында" доктаалды хүлээп, оон боттан-нышыкынын чер-черлерге чедип алыр сорулганы муниципалдыг тургузулганың, көдээ ажил-агый эргелелдериниң мурнунга салган.

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының август 12-ниң хүнүнде берген медээзин езугаар алгаш көөргө, республиканың ажил-агыйлары мал чемин бе-леткээр талазы-биле планының 79,1 хуузу күүседипкен болуп турар. Ол дээрге 188544 тонна сиген бе-леткээр планың 149148,4 тонна-зының белеткеттингени-дир. Малга бээр хоолуг чемни 4800 тоннаны, оон иштинде 1800 тонна силос, 300 тонна сенаж белеткээр онаалда-ның 360 тонназын ажил-агыйлар белеткээр.

Бай-Тайга кожуну 15800 тонна сиген белеткээр планының 74 хуу-зун күүсеткен. Бо хүннүң байдалы-биле алгаш көөргө, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери — 1904 тонна, тараачын-арат ажил-агыйлары — 363, чурттакчы чон — 9395 тонна, организацияларның дузалал ажил-агыйлары 40 тонна сигенни белет-кеп алган.

Барыин-Хемчик кожуну 15900 тоннаны белеткээр планының 89,6 хуузу күүсеткеш, мурнакчылар-ның одуруунче кирген. Кожуунуң көдээ ишчилери 7649 га черден 14242 тонна сигенни кезип алган. Бо кожунуң сигенчилери сезон төңгүгө мурнунда салган сорул-газын ажыр күүседиптеринге бүзүрелдиг.

Сүт-Хөл кожунуң малчын-нары 14000 тонна мал чемин бе-леткээр планың 10083 тонназын бе-леткеп, боттарының көргүзүүн амдызында 72 хууда күүседип-кеннер.

Чөөн-Хемчик кожунуң көдээ ажил-агый эргелели 15800 тонна сигенни кышка удур белеткеп алыр сорулгазының 75,2 хуузу күүсе-дип, 11885 тонна сигенни белеткеп алганнар.

Чаа-Хөл кожуну 5000 тонна сиген белеткээр планының 73 хуузу күүседип, 3640 тонна мал чемин кезип, малчын коданнарда чедирген.

Улуг-Хем кожуну 11500 тонна сиген-ширбиил белеткээр планының 91 хуузу бо хүннерде күүседип,

10410 тоннаны белеткеп алган. Ко-жуунуң көдээ ажил-агый бүдү-рүлгелери — 1670 тонна, оон иш-тинде биче хемчээлдиг коопера-тивтер — 1000 тонна, тараачын-арат ажил-агыйлары — 1030 тонна, чурттакчы чон — 7560 тонна, орга-низацияларның дузалал ажил-агыйлары 150 тонна сигенни белет-кеп алган.

Бий-Хем кожуну 17000 тонна сиген, 2200 тонна хоолулуг чем белеткээр планың. Август 12-ниң көргүзүү-биле 15170 га черден 13480 тонна сигенни кезип са-рааттааш, планының 79,2 хуузу күүсеткен. 210 тонна хоолулуг чем белеткеттинген.

Каа-Хем кожунуң көдээ ишчилери 17000 тонна сиген кезер планының 82 хуузу күүседип, 13930 тоннаны белеткээр болгаш 40 тонна сенажты салган.

Тандының сигенчилери 17000 тонна мал чемин белеткээр планы-ның 85 хуузу күүсеткен. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери — 2770 тонна, тараачын-арат ажил-агыйлары — 2990 тонна, чурттакчы чон — 8010 тонна, организациялар-ның дузалал ажил-агыйлары 830 тонна сигенни белеткеп алган. Оон аңгыда 500 тонна хоолулуг чем белеткээр онаалданың 150 тонназы кылдырган.

Чеди-Хөл кожуну 4400 тонна сиген кезер планының 72 хуузу күүседип, 3166 тонна мал чемин белеткеп алган.

Кызыл кожунуң малчыннары 15000 тонна мал чемин белеткээр планын бо хүннүң байдалы-биле 54,2 хуу күүсеткен. Ол дээрге 8124 тонна сиген-ширбиил-дир.

Тес-хемчилер 9144 тонна планын 79 хуу чедирип, 7182 тонна мал чемин белеткээр.

Эрзинчилер 5850 тонна мал чемин белеткээр планының 75 хуу-зун күүседип, бо хүнде 4397 тонна сиген-ширбиилди кезип алган.

Өвүр кожуну 15600 тонна сиген кезер планының 78 хуузу кылып, 12204 тонна чедирген. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери — 780 тонна, тараачын-арат ажил-агыйлары — 440 тонна, чурттакчы чон — 10765 тонна, организация-ларның дузалал ажил-агыйлары 230 тонна сигенни белеткеп алган.

Тожу кожуну 6050 тоннаны белеткээр тургаш, 5385 тоннаны белеткеп, планын 89 хуу чедир күүседипкен.

Мөңгүн-Тайга кожунуң мал-чыннары мал бажынга онааштыр 2300 тонна сиген белеткээр пла-нының 87 хуузу кылып ап, 1990,4 тонна сиген-ширбиилди кезип бөлген.

Тере-хөлчүлөр 1200 тонна кылып планын 235 хуу күүседип, 2817 тонна сигенни белеткеп, кожуннарның бажынче үнгөн.

Мал чемин белеткээр чугула кампанияда 11930 кижилер хаара туттунган. 872 трактор, 525 ка-дыыр, 358 дырбааш, 49 тырый идер дериг-херекселдер ажыг-лалда. Мал чемин белеткээр та-лазы-биле чарлаттырган шалыпчы кампания үзүндө планың онаал-даны күүседиптер арга бар деп, яамының специалистери дыңнадып турар.

Айлаң МОНГУШ.

СҮМЕ ДААНДА АВЫДА БУРГАН ЧОННУ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Эрткен дыштаныр хүннер байырлыг онза болушкуннар-биле байлак болганын билир бис. Оларның бирээзинге Чаа-Хөл кожуунуң девискээринде, далай кыдында, Сүме дааның онза чараш хаяларында оюп сиилбээн Авыда бурганның байырлыг ажыдышкыны болуп эрткен! Аңаа чоок-кавы суурларның чурттакчыларындан аңгыда, республиканың шупту кожуун-сумуларындан төлээлер болгаш шажын-чүдүлгениң мөгейикчилери хөйү-биле келген. Ыраккы Тожу кожуундан безин төлээлер чедип кээп, акша-хөреңгини өргээн.

Авыда бурганның байырлыг ажыдышкыны ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды К.А.Бичелдей ажиткан. «Авыда бурганны катал тургузары» ачы-буян фондунуң кол организащылары болушаан, ооң идепкейлиг эгелекчилери Анай Балчыровна биле Валерий Ховалыгович Кара-оолдар онза хемчегниң хүндүлүг аалчылары болган. Каадыр-оол Алексеевичниң тайылбырлааны-биле, Авыда бурганның хоолгазын бичи-даа өскертпейн, ол-ла хевээр хемчээлдиг кылдыр кылган. Байыр чедирери-биле Анай Балчыровна сөс ап чүве чугаалааш, бо улуг, чаагай ажил-херектиң эгелээниниң дугайында төөгүнү чыылган чонга таныштырган. Ол ышкаш Анай Балчыровна бурганның тудуунга эң-не хөй түңнүг акша деткимчезин өргээн Улуг-Хем кожууну, ылаңгыя 100 муң рубль шилчиткен Улуг-Хемниң төп кожуун эмнелгезин, Кызыл, Чаа-Хөл, Сүт-Хөл кожууннарын онзалап демдеглээн. Улуг коллективтерден аңгыда, хуу кижилерни база адап, өөреникчилерниң кириген улуг үлүг-хуузуң база айыткан.

Далай адаанче кирип, суг алы берген Бурганны катал тургузары болгаш суг четпес, бедик черге катал дигизер талазы-биле чоннуң ачызы-биле дыка улуг хемчээлдиг ажил чоруттунган. Авыда бурганның чаа черге чулазын кыпсып чалараары-биле саң салыр езулалды болгаш номналды Индиядан чалап алганы XIV Чырыткылыг Далай-Лама Башкының төлээлери Геше Лхакдор башкы база Тываның Камбы-лама эргелелиниң лама-башкылары чоруткан. Буддисти философияның доктору, тибет ажилдар библиотеказының директору база буддистерниң баштыңының очулдурукчузу Геше Лхакдор башкы Тывага 1992 чылда XIV Чырыткылыг Далай-Лама Башкы-биле кээп чораан. Ам 20 чыл болгаш кээп турары ол.

Байырлыг хемчег Чаа-Хөл кожуунуң чагырга чериниң органиастааны концерт номерлери-биле

үдеттинген. Бурганның байырлыг ажыдышкыны чыылган чоннуң өргээн акша-төгерииниң түңү безин 40 муң алып турганын чарлаан. Байырлыг кезээнге бурганның тудуунга эң-не идепкейлиги киришкен болгаш хөй түңнүг акша шилчиткеннерни демдегледип, хүндүлел бижиктер тыпсып, буянныг үүлехерекке киришкени дээш өөрүп четтиришкенин илереткен. Бурганның омур-хевирин хаяга оюп сиилбири талазы-биле улуг ажилды Леонид Уржуктуң удуртканы бригада чоруткан.

Чоннуң Авыда бурганга чддп, тейлеп турары.

Бурганны ыдыктаан байырлалдың чамдык кижикчилери-биле ужуражып, ол дугайында сонургадывыс.

Мартыс Ховалыгович Дапик, пенсионер: «Бо байырлыг хемчегни мен төөгүнүң база бир онза болушкуну деп санап тур мен. Ол келир үениң салгалына артып калыр. Чүс-чүс чыл бурунгаар кылып каан турган бурган-дыр бо,

уттундуруп бар чыткан. Ону катал тургузар дугайында шийтпир кончуг үезинде деп көрүп тур бис. Бо чаагай эгелээшкенин улам-на сайзырадып хөгжүдөр дээрзинге идегел улуг. Мен бодум бо чер-чурттуг мен. Шак бо Сүме дааның баарына чурттап турган бис. Өшкү-хоюмну бо дагларга кадарып өскөн мен».

Станислав Маадыр-оолович Сарбаакай, Чаа-Хөл кожуунуң өөредилге эргелелиниң начальниги: «Ыдык бурганны катал тургузар талазы-биле ажил-чорудулгага Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Алексеевич идепкейлиг кижип эгелээрге, бис, башкылар, база кайын анаа олурар бис дээш база буянныг ажилга кижип эгеледвис. Кожуунуң шупту өөредилге албан черлериниң коллективтериниң эр хиндиктиг башкылары эвилелдежи алгаш, дуган болгаш бурганче чедер чаданың тудуунга боттарының үлүг-хуузуң кириштирген. Мээң, бодум хуум-

Геше Лхакдор башкы байырлыг ажыдышкыны

да бурганны катал тургузары» деп фонд ажил-чорудулгазын эгелээрге, чурттакчылар бис дыка өөрүп, ону деткип эгелээнивис ол. Бо кайгамчык чаагай үүлөгө хамаарылга чок болган кижичок боор деп бодап тур мен. Кандыгдаа кижичок бодунуң эвээш-биче кижилгезин кылган. Маңаа тудуг кылып турган ажилчынарның

бурганны чаа черже катал тургузары. Ол бол чоок-кавының чуртта эвес, а харын-даа бүчонунга улуг деткимчичоннуң шажын-чүдүлүгү хүндүлел чоруурунга улус-тур бис. Ынчанга улуг-бичи дивейн, чоң келгени — чер-чуртуну лерин камгалап артты бурганынга чалбар чоруур дээрзинге маң

Василий Севэнов

чоллаачы: «Бо ыдык ырак-чооктан келген хөйүн магадап ханма безин ыраккы Тожу төлээлер чедип келген ган чоннуң арын-шырай көрүңер даан, кайы чаагай, өөрүшкүлүгчонувустуң шажын-чүд хамаарылгазын ооң биле чыгып келгени турар. Бо улуг ажил низакчыларының болгачилериниң ачызында бурганывыска мөгей аргалыг болдувус».

Авыда бурганны кзарының езулалы бол чыылган чон чаа Бурган тейлеп алып аргалыг болушкунуң хемчээлун болгаш бедик дең эрткен. Найысылалдан санның төлээлери Ч. жуунуң Бижиктиг-Хартынга Кызыл-Даг суггырга даргазы Азията удуртканы төлээлер ул алганын база Бурган ыырлыг ажыдышкыны алгаш, аалчыларны изи хүндүлээн Чаа-Хөл козулээринге четтиргени тивис.

Валерия

Авторың тыртты тары.

Авыда бурганче чедер узун чада орук.

Хаяда оюп сиилбээн бурганның омур-хевирин.

КАЙГАМЧЫКТЫГ СКУЛЬПТУРА ДЕЛЕГЕЙИ

Сарлык, тебе, аът, те-чуңма... Ак болгаш сарыгзымаар өңүг чонар-даштан кылган адышка өй хемчээлдиг кайгамчыктыг дүрзүлери салым-чаяанныг чурукчулар сиилбип кылып турар. А ол янзы-бүрү дүрзү-хевирлер республикага келген аалчыларның кичээнгейин, сорунза дег, хаара тудуп кайгадаптар күштүг. Найысылалывысты каастап, онза аян кирип турар тураскаалдарны алдарлыг чурукчулар кылып турар.

Оларның бирээзи Тываның комсомол аялалының лауреады, РФ-тин Чурукчулар делегейинин кижигүнү Хеймер-оол Байдосович Донгак. Ол бодунуң 50 харлаан билийи таварыштыр Тываның Национал делегейинге «Хеймер-оол Донгактың скульптура делегейи» деп делгелгезин чонга алгандыг.

Делгелгениң байырлыг ажыдышкыныга сураглыг чурукчу Хеймер-оол Байдосовичке байыр чедирери-биле бедик аалчылар, төрөл-дөргүлү, эш-өөрү, чаңгыс аалчылары база мөгейкичлери хөйү-биле келген. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң өмүнээзинден

база культура сайыды Вячеслав Октябрьович Донгактың байыр чедириниш-кинерин культура сайыдының оралакчызы Марьята Бадыргы чедирген. Келген аалчыларның чаагай күзүшкенини болгаш йөрээлдери үзүк чокка уламчылап турган. Чалаттырган аалчыларның аразында юбиларның школага башкызы Елизавета Кыргысовна Кужугет база сөс ап, улуг чор-гаарал-биле байыр чедирген. Ада-иезин солаан кады төрзөн акы-чаавазы, Бай-Тайга кожуунуң үлегерлиг өг-бүлелериниң бирээзи Иван Донгаквич биле Селикмаа Успуновнаның база кады төрзөн угбазы Арина Донгаквна олар дуңмазының

бичизинден тура-ла, уран чүүлге сонугалдыг, чурулгага салым-чаяанныг болганын чыылганнарга сонугаткан. А чаавазы, эмчи, шүлүкчү, Москваның литература институтунун студентизи Зоя Шөмбүлова Донгак база чылыг-чымчак сөстөрүн сөңнзэн.

Чурукчу, скульптор кижиниң сагыш-сеткили ооң чогаадып кылып оран ажилыга илереттинер. А үнүп келген дүрзүү база анаа-ла-бир дүрзү эвес, а бодунуң аажы-чаңын көргүскен ышкаш сагындырар. Делгелгеде дүрзүлери топтап көрүп турарга, бир-ле хуулгаазын тоол оранынче кире бергензиг болур. Дириг амытаннарның шимчээшкенини безин амыдыралда ышкаш ол-ла хевээр көргүстүнген болур. Кайгамчыктыг чараш скульптура делегейинде делгезен ажилдар чүгле республика иштинде алдарлыг эвес, а республикадан дашкаар безин Тыва чурттуң салым-чаяанныг кижилерин алдаржыдып турары дыка өөрүнчүг.

Валерия КОНГАР.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

БАШКЫ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

(Иштики, даштыкы культуразы, үнүнүң аяны, магалыг чаагай аажы-чаңы, сеткил-хөөнү, ажил-ишчи шынары, чогаадыкчы ажилдарже чүткүлдүү...)

Бир эвес башкы кижиде үстүндө адаттыг бөгү шынарлар бар болза, ол өөреникчилерге-даа, чонунга-даа езулуг үлегерлиг башкы-дыр. Башкы кижиде даштыкы хевир талазы-биле сонугалче сорунзалыг, магадап кээр байдалды тургузар шынарлыг. Оон аңгыда бодунуң болгаш долгандыр турар кижилерниң кичээнгейин хаара тырттарының эмоционалдыг, психологтуг кылдыныгларын эки билер уjurлуг.

Силерниң имиджиңер чараш чураткан уран чүүлү. Имидж сөстү англи болгаш латин даштан очулдуруп, образ, образ тыва дылда дүрзү-дүрзү, шинчи, омур дээр уткалыг. Кижиниң төрүттүнген чаражы (аштыкы хевир) иштипирлиг тур-дуза ойнавас. Бойдустан чураткан чараш чаяалгалыг-даа бол-чамдык кижилерге кандыг-даа чорудулгага чедишкени чок-бооп болур. Чедишкениң иш-тургузарының эргежок чыла байдаты бодунуң иштики даштыкы шынарларының үнүлээшкени, хүндүлээри аңаа чыккан болур. Бо делегейге өөр боттарыңар бодуңарга шын чыла тывар уjurлуг силер. Ын-чүткүлдү бодуңар дээр ишти-пирлиг ажилдар апар силер.

Даштыкы хевир (визуальный имидж). Бодунуң сагыш-сетки-ни таарышкан арын-шырай, арын-сыны-биле аяннажып турар кижиге: блузка, юбка, платье, пальто, иди, сумка, портфель, папка — каасталган-биле аңаа шилиниң оправазы биле

маникюрнүң өңү-биле чүүлдешкек, аяннашкан болур уjurлуг.

Школаларда даштыкы хеп-сы-нын чараштыр, бодунга таарыштыр кеттинер башкылар эңдерик-ле болгай. Оон кичээнге бодун үм-де ындыг башкыларга Достай-оол Байлакович Ховалыгы кириксеп тур мен. Оон черле кеттинип алган чоруурун көргөш, кижиде онзазынар. 1960 чылда Чадаананың № 1 дугаарлыг школага 9 класска кел-геш, башкыладып эгелзэн мен. Башкым-биле кады хол бөмбүү ойнап-даа чоруур улус бис, хөөкүй 54 харлыында хенертен чок болган.

Кижиниң иштики бот-үнелели, оон бодунуң ажаап-тежээниден илереттинер азы хамааржыр. Башкы херээжен кижиниң ажаап-тежээниден деңнелин оон хол-дарындан тодарадып болур. Мани-кюр чогу бодун куду алдынып чоруурун демдээ, езулуг херээ-жен деп атты боттандырып чоруу-рун херекке албазы, тоовазы. Ын-чалза-даа эмин эрттир маникюрлал алырга өөреникчилерниң ки-чээнгейин олче чардыктыра бээр.

Эр башкының ажаап-тежээш-кинин тодарадыры — арыг болгаш чеме көрбзэн чүвүрүнде болгаш идиинде. Дырышкак чүвүр, хирлиг идик-хеп дүвүрениг симптомнарны (демдектерни) тургузуп келир. Прическа болгаш идиктер имиджи-ниң эң кол акцентилери (аяннар) болур. Башкы кижиге даштыкы хевирже кол кичээнгейин салыры чугула-дыр ийин.

Башкының үн имиджи. Башкының үнү кичээлдерге, клас-сан дашкаар чорудулга үезинде, ада-иелер хуралдарына эң кол чүүлду ойнаар. Кичээлдерге, клас-сан дашкаар ажил-чорудулга үезинде, хуралдарга башкы кижиниң сөс адаары тодаргай, үнүнүң аяны кончуг тааланчыг болур уjurлуг. Оозу-биле аудиторияның кичээнгейин хаара тудуп алыр.

Чижээ, кандыг-бир байырлал-дарда коллективтик ырлаашкын үезинде эң чинге, чидиг үннер (сопраналар), альдылар (2-ги үн), тенорлар (эр улустуң чинге үнү), бастар кайызы-даа боттарының үнүн часпайн шын ырлаарга, 4 үнүг ниити ыры дыка чараш дың-налыр. Ол талазы-биле школа-ларда кончуг мастерлер бар боор.

Чамдык башкылар алгырып, хорадаан аян-биле кичээл тайыл-бырлаар, ынчангаш олар өөреник-чилерни боттарындан ырадып алырлар. Ындыг башкыларга шы-нын чугаалаарга хорадаар болгай: «Мээң үнүм черле ындыг бедик, мен алгырбайн турар мен» — диги-лээр. Ол чүүл башкының про-

фессионал ажилына херек чогуң илередиң турар.

Чадаананың № 1 школазынга география эртеми башкылап тур-ган Долума Конзаевна Хомуш-кунуң кичээлинге олуржурга кай-гамчык. Черле өөреникчилер-биле чугаа кылып харылзажып, кичээл тайылбырлап турда дыңнаарга, үнү онзагай-ла. Оон түннелинде Кон-заевна Россия Федерациязының алдарлыг башкызы деп атка, Октябрь революциязының орде-нинге төлөтпиг болган.

Ол ышкаш Хайыракан школа-зында Чечекмаа Сотпаевна Мон-гушту маңаа база кирип болур. Кандыг-даа ажилдар чогулдуп тур-гаш, оон үнү дыка-ла аяныг, дыңнаксанчыг.

Ынчангаш кандыг-даа кичээл-дин чедимчелиг, солуну башкының үнүнүң тодазындан база улуг рольду ойнаар дээрзин утпаза эки.

Магалыг чаагай болурунун сорунзалы (магнетизм обояния). Аажы-чаңың, сеткилдин магалыг чаагай болуру — езулуг сорун-залыг магнит-биле дөмей. **Мага-лыг чаагай болурунун сорунзалы** — башкының кижилерге билигил, мерген, шевергин кылдыр «чы-рый» бээриниң хандыкшылын хер-елдендириптериниң чепсээ. Арнында хүлүмзүрүүн — чугаа-лажып турар кижиге эки хамаа-рылганың илерээшкени. Арын-шырайның ылап шын хүлүмзүрүү дээрже сорунзалыг улуг күш-түр. Кыдат улустуң ажил-ишчи адырга кижиниң хүлүмзүрүүн үнелей

чугаалааны: «Арында хүлүмзүрүг чок кижиде садыг ажитпас болза эки» дээр, а класста уруглар чанынче кирери база-ла ындыг.

Ажил-ишчи шынарлары бол-гаш эки аажы-чаңы. Башкы кижиде ажил-ишчин ыяк билер, кичээлдерге албан белеткелдиг турар уjurлуг. Кичээлге кирериниң коңгазы эдип-терге-ле, мугур минутазында классче кирип келир, а кичээлди 45 минута болганда дооскан турар уjurлуг. Өскениң үезин камнаары, хумагалыг хамаарылгазы оон күш-ажылын хүндүлээри ол.

Башкы кижиде доктаамал бот-өөредилгезинче негелделгил болур, эртем-методиктиг чаартылгалар-дан чыда кагай, оларга сонугал-галдыг болур. Өөреникчилер, ада-иелер болгаш кады ажилдап чо-руур коллегалары-биле-даа чугаа кылыры эки аажы-чаң, аян чокта болдунмас. Оон-биле чергелештир ажил-ишчи этикет билии чокта субординация сагываска хоржок.

Ынчангаш кандыг-даа ажил үезинде башкы кижиниң арнының шимчээшкенини (мимиказы) кол уjur-дузалыг. А бир эвес ол чугаа домак үезинде янзы-бүрү багай жаргон сөстөр ажилгаар болза, оон профессионал херек чогуң херечилей бээр. Ол ышкаш таак-пылаар, арагалаар башкы оон башкы деп адынга дүүшпес болур.

Саар-оол МОНГУШ.

РФ-тин, ТПО-нуң тергини, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну.

Эрес-дидим чоруктуң ордени — өртчүлерниң чырык адынга

Тываның найысылалынга десантник өртчүлерниң чырык адынга тураскааткан аллеяны тургузар дугайында шийтпирни Тыва Республиканың Чазаа болгаш Кызыл хоорайның мэриясы-биле хүлээп алган. 2012 чылдың июнь 6-да Бай-Тайга кожуунуң арга-газынга улуг өрттү өжүрүп тургаш, чок болган 8 десантник өртчүлүнүн чырык адынга аллея Московская кудумчузу, 149 дугаарлыг бажың, Тываның авиаарга-арыг камгалал чериниң чанынга турар. Аңаа 400 хире хадың, шиви, хады база спирей, ыт-кады, черлик яблонялар өзүмнерин олуртурун планнап турар. Ол өзүмнерни Эрес-дидим чоруктуң ордениниң хевири кылдыр тарыыры көрдүнгөн. Ылаштарның өзүмнерин сентябрь айның төңчүзүндө тарыыр.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун демдегледип турары-

биле алырга, аллеяның девискээри чаагайжыды туттунган болгаш арыглаттыг турар ужурлуг. Ол ышкаш ол маадырлыгы-биле чок болган 8 десантник өртчүлүнүн аттарына немей Чеди-Хөл кожуунуң арга өртүңгө чок болган 52 харлыг Борис Кара-оолович Оюннуң адын база даңзыже немеп каарын дилээн. Харалаан, ол хүн хаттың хенертен күштелгениниң түннелинде, кудуку өрт кырыкызынче шилчээш, өртчүлерниң өлүмүңгө чедирген.

Бо улуг-хүнде бүдүн Россияга Арга-арыг ажилдакчыларының хүнүн демдеглээн. Тыва чурт-вуска шак ол байырлыг хүн маадырлыгы-биле чок болган десантник өртчүлөр: Николай Владимирович Былевтун, Владимир Владимирович Кечилоолдун, Херел Юрьевич Кызылоолдун, Николай Николаевич

Новиковтун, Виктор Евгеньевич Стремоусовтун, Сергей Сергеевич Федотовтун, Родион Юрьевич Хуурактың, Андрей Олегович Шилинниң чырык адынга чылыг сактыышкыннары кылган.

Десантник өртчүлерниң өг-бүлелери сентябрь 14-15 хүннеринде Россияның арга-арыг ажил-агыының баштыңы Виктор Масляковтун чалааны-биле Арга-арыг ажилдакчыларының хүнүңгө тураскааткан байырлыг хемчеглерге киришкен.

Айыыл-халаптыг хүннер үзүнде Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В.Кара-оол Россияның Президентизинче чок апарган десантник өртчүлөргө күрүнө шаңналдарын тыпсыр дугайында делегния кириген дугайында сагындырып каалыңар.

"Сиген - 2012" уламчылап турар

РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле күрүнениң өртке удур албан эргелели республиканың девискээринде сентябрь айдан эгелээш "Сиген - 2012" деп операцияны чорудуп эгелээн. Бо чылын болган кааңнаашкынның түннелинде Тываның девискээринге арга-арыг, хову-шөлдер өрттери хөйү-биле бүрүткеттинген. Оларның чедирген когаралы, каражазы улуг.

Амгы үеде мал-маган азырап, тутуп турар улустарның мал чемин белеткээр ажилдары ам-даа доозулбаан. Сигенни кезип белеткээш, оран-савазының девискээринче сөөртүп, шыгжап эгелээн. Ынчангаш мал чемин шыгжаар черлерге өртке удур чогуур хемчеглерни чорударынче, кургаг сигенни шын кадагалаарынче кичээнгейни угландыраары чугула.

Мал чемин шыгжаар черлерге суглуг доскаарлар, кочалдар, өрт өжүрер херекселдер, кургаг эленин урган савалар болгаш хүүр-көкөр баялап-ла турар. Хову, шөл-

дерде сиген сарааттардыр доскуулдарны (чер азы хооргалдаар) кылы

Ажы-төлдүн от-би чоруктарын шуут хор четпээн уругларга от закигалкаларны сатпа

лаар кижилер таакпы кывыскан одун албан ч Хүндүлүг чурттакчыларның девискээрлери даа ыш, өртеңиг чыт түн өске-даа демдектер билип каан болзунар өрт кезээңче дыңнадып аргалар-биле өрттү оралдажыңар. Ол дээрүзүнүн хамааты хүлээ

Өрт-биле демиселди — ону баш бурунгаар базаның хемчеглерин чылдаганның чайлаа удур дүрүмнерни сагы зин утпаңар.

С.К. Мөңгүн-Тайга көк күрүнениң өрт хайгаасалбыр даргазы.

Дылывысты бокталдырбаалы

Тыным болган национал чараш тыва дылым нацияны делегейге алдаржыткан. Тыва чонувустун быжыг быразы, камгалакчызы — хостуг чоргаар тыва дылы. Делегейде чүс-чүс нация чон шупту национал чаңчылдыг, дыл-домактыг, шажын-чүдүлгелиг болгаш сагыыр чүүлдерлиг. Олар дыл-домаан кажан-даа өске нацияның дылы-биле холуп, хайнакталдырбайн турар. А бистиң тыва чоннуң аразында өске нацияның дыл-домаан, чаңчылдарын өттү-нүксээр "өттүнчекпейлерни" чок деп болбас. Амгы шагда тываларның аразында арыг тыва дылын орус дыл-биле холуштур чугаалар чорук кымга-даа эскертинмес апарган. Ийе, шын харын, орус-даа, тыва-даа дылга чугаалажыры хамааты кижиниң хостуг эргези болганда, ону Конституцияда быжыглап каан болгаш хорувайн турар. Ындыг

болзажок дыл — күрүнениң, чоннуң чоргааралы, сайзыралы, культуразы-дыр, ону хүндүлээр, салгалдарга арыг дамчыдар херек.

"Уже", "пока", "звонок", "ручка", "ремонт" "пенсионный", "семейный" дээн ышкаш сөстөр шуутла аастан дүшпестээн. Оон аңгыда бак сөглээн каржы-хажагай, дорамчылап, культура чок сөстөрни эзирик, арагачы кижилер чон аразында, кудумчуга, хөй-ниити черлеринге орус дыл кырынга алгыржып, чулчуруп чоргулаардыр. Оларның ол үлегер чок сөс-домаан дыңнап алган назы четпээн бичии чаш оолдар, уруглар-даа шингээдип апкан болгулаары чажыт звес болгай. Оларны дыңнаарга, ойнап тургаш, бактажы бергенде дыка чараш звес кылдыр бот-боттарын сөглежи бээр чорду. Парлаалга ол орус дорамчылаптың сөстөрүн бижири

болдунмас.

Тыва дылывысты, төрөөн чараш национал дылывысты хүндүлээлериң, арыг эдилээлериң. Орус, тыва дылды холуштуруп холуй-булуй чугаалаарга, кижичодазы сынар чыгыгы", берге-дир.

Көдээ суурларга чагырга даргалары бижимел чарлалдар бижээш азып каан турда номчуурга база ыңдыг болур, орус, тыва сөстөрү "согажалап" каан болур. Чамдык хамаатыларның, даргаларның, башкыларның орус дыл кырында чугаалаары багай хирезинде, холуй-булуй чугаалаарга, дооразында кижичаржынар. Тыва дыл башкылары, ясли-сад башкылары бо айтырыгны онза кичээнгейге алза чогуур деп күзедим.

Оолак КАРА-САЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Читкен туристер дугайында

Тывага хемни куду салдап баткаш читкен туристер дилеп чораан камгалал бөлүктүн ажылы чедиш-кинниг доозулган.

Кызыл кожуунуң девискээринде Улуг-Оо хемге салдадып чорааш читкен туристерни сентябрь 15-те дүштекиниң 2 шак үзүнде Тываның камгалал бөлүү түрүп алган. Дилээшкин неделя ажыг үе уламчылаан. Аңаа 3 аңгы камгалаар бөлүктөр болгаш бар-ла эргежок чугула техниктиг херекселдер хаара туттунган турган. Дилээшкин-камгалалдыг операцияны күштелдирер сорулганы Тываның Чазааның Баштыңы Шолбан Кара-оол дааскан. Камгалакчы бөлүктөр дилээшкин үзүнде вертолеттар болгаш хемелер ажыглап тургаш, кара даң бажындан дүн дүшкүже чедир шыңгыы чурумга ажилдап турганнар.

Самарадан Андрей Фоменко

биле Тывадан Аяс Хуна эжиндирип чораан ка дашка үскениниң түңнел долу чарылгаш, үрелге Эжиндирериниң арга-апарга, оларны тыпкан хемни дургаар чадаг кы чорааннар.

Туристтерни Би-Хем Хемниң каттышкан чери 20 км черден тып алган. да оларны Кара-Хаак суни кежер паромга чытөрелдеринге дамчыды Оларның кадыкшылыны чүгээр деңгелде болган.

Тываның Баштыңы Кара-оол чогуур албан чемурнунга сугга дүшкеннин, айыыл-халап болган, сагындырыгларның аж күштелдирип чорударыңында сорулганы салган

"НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ" ОПЕРАЦИЯЗЫ

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-да "Ниити өөредилге" деп профилактиктиг операцияның түңнелдерин үндүргөн. Ук хемчегниң сорулгазы — чаа өөредилге чылында парталар артынга олурбаан өөреникчилерни тодарадыры болгаш ажилдавайн турар элээдилерни ажилче хаара тудар талазы-

биле болгаш оларны өөредирбиле тускайжыттыг албан черлеринге назы четпээннерни өөредир база кижизидер талазы-биле дузаны көргүзери.

"Ниити өөредилге" деп операцияга ниитизи-биле профилактика системазының албан черлериниң 230 төлээзи киришкен.

Ол ышкаш 207 полиция ажилдакчызы хаара туттунган. Операция үзүнде өөредилгезинче кирбээн 64 назы четпээн уругну тодараткан. Ол талазы-биле хемчеглер алдынары болгаш тодараттыг барымдааларны узуткаары-биле өөредилге эргелелиниң болгаш чурттакчыларның социал камгалал органнарынче медээлерни чоруткан.

Иштики херектер органнарынче 105 назы четпээн уругну чедирген, оларның аразында 6 кижини дилеп тыварынга чарлаан турган, 8 назы четпээннерни кем-херек үүлгеткени дээш чедирген. Ук хемчегниң үзүнде онза кичээнгейни иштики херектер органнарынның учедунда турар назы четпээннерже угландырган. Бир дугаарында-ла участок төлээлери болгаш оперативтиг төлээлеттиргеннер-биле кады назы четпээннер талазы-биле херектерниң учедунда турар назы четпээн уругларның чурттап турар

чериниң аайы-биле тускай сорулгалыг рейдилиг хемчеглерни чоруткан. Ниитизи-биле 297 чедимчелиг звес өг-бүлелерниң 312 назы четпээн уруун хынаан.

Эргелер камгалаар органнарын ажилдакчылары-биле чоруттунган рейдилер үзүнде ажы-төлүнүн өөредилгезиниң болгаш кижизидилгезиниң талазы-биле хүлээлгезин күүсетпейн турары дээш 79 ада-иени болгаш хоойлу езугаар төлээлери РФ-тиң КоАП-тың 5.35 чүүлү-биле административтиг харысалгага онааган.

Полиция ажилдакчылары чүгле кем-херек үүлгедикчилерин тодарадып турган звес, а амыдыралдың берге байдалыга таварышкан уругларга дузаны база көргүзүп турган. Шак ыңчалдыр ажилдакчылар 300 хире өөреникчиге өөренир херекселдер, идик-хеп болгаш оон-даа өске чугула чүүлдер-биле дузалаан. Чеже-даа полиция ажилдакчылары өг-

бүлөдө дорамчылапты база-биле бүгү-ле ажил дуп турза-даа, ажы-төлүрүштыр каржы-хажагай республикада дөмей-Ындыг таварылгада инспбесин амыдыралдың берилынга таварышкан уругла чоок кижилер апаары чак Шак ыңчалдыр рейд үзүтябрь 5-те назы четпээннер биле херектерниң инспек Танды кожуунда чуртта хамааты М-ниң бодун харлыг, чажындан тура оглунга хамаарыштыр хажагай чоруун тодарат түңнелинде бичии оолду топ эмнелгезинче чытты хамаатының херээңге рыштыр РФ-тиң УК-зын чүүлүндө көрдүнгөн ке үүлгедии көрдүнүп турар.

Тыва Республика талазы ИХЯ-ның парлаалга алба

МЕШКЕН ХӨЛДҮҢ ТӨЛДЕРИ БИС

• Башкы дугайында сактыышкын

Күш-ажылдың хоочуну, барык 15 чыл дургузунда өөредилге сайыды болуп ажылдап чораан, хөй орден-хавыяаның, шаңнал-макталдың эдилекчизи Николай Салчакович Коңгар уурттал чораан болза, бо хуннерде 12 харлаар турган ийик. Оон азынын бажы хоя бергенинден "Башкы" чартык чыл бооп турары бо. Ынчангаш Н.С.Коңгарның чырык адынга тураскаадып, оон улус өөредилгезинге кириген улуг үлүг-үстүгүн дугайында сактыышкын деп сорулга салдым. Чүге үчүн Николай Салчакович-биле хемниң суун ижип, көктүг-сактыг Мешкен хөлдүң хөөл-сактыг эштип өскөн угбашкылар Николай Салчаковичиниң өг-бүленин, ада-иезин, кады төрээн-базы хууда амыдырал-уурталгазын, ажы-төлүн, ылаңгыя амыл-ижин бирден бирээ чокка салып мен.

Николай Салчаковичиниң ада-иезин мээң кады төрээн угбашкылар Сержиң угбай, Коңгар чедир чораан. Аажок эдержир, бүлүзүңгө үнчүр-киржир, ажыл-иштинге дузалажыр чораанын сактып чоруур мен.

Н.С. Коңгарның авазы Сержиң угбай — Маадыр ие, Күш-ажылдың эдилекчизи Тук ордениниң эдилекчизи, чедир узун назылап чурттап Сержиң угбай биле Коңгар эстей он ажы-төлдү төлөптүг кижизидип, эртем-билигге чедир-чедир. Он кижиниң сези башкылар болган. Уругларының эң улуу — Николай.

Н.С. Коңгар — "Хүндүлелдин эдилекчизи", "Шылгараңгай күш-ажыл" деп Тыва Республиканың эдилекчизи, Тыва АССР-ниң Советиниң Президиумунун мүчүлүгү билин, "Улус өөредилгезиниң тергилгени" хөрек демдээ-де шаңнаткан. Тыва Чазак оон амыл-ижин шын үнелеп көргөш, ТР-Ордени-биле шаңнааны кай-кыс өөрүнчүг болган чүве. "Эки чылда ажыл — элп чиптес алдар" кир болгай. Үстүнде санап турскеним хөй санның шаңнал-макталды, орден-хавыяаны 50 чылдар иштинде амыдыралы-аңне чалыы, аныяк үезинден чедир, сөөлгү хуннеринге чедир чуртун күжүн, билиин улус өөредилгезиниң хөгжүлдүзүңгө кирип, сайзыралынче улуг кичээни салып, аңаа тураскааткан болза, Николай Салчаковичиниң келген ажыл-ижин Чазак аар үнелээни ол.

Н.С. Коңгар 1958 чылда Бай-Ордумак школазын, 1963 чылда дүлдүң башкы институтунун төөгү факультетин, 1977 чыл-Москва хоорайга партияның ди школазын кызыл диплом-де дооскан. Оон күш-ажылчы-ымы 1961 чылда Ийме школа-та башкы ажылдан эгелээн. Азында чылдарда Чөөн-Ордумак хожуунуң Бажың-Алаак-Ордумак башкылап, ол школа-директорунга, Республиканың

Чигир-оол Севилбааевна, Николай Салчакович Коңгарларның өг-бүлөзи. 1973 чыл. Чурукту өг-бүлениң архивинден алган.

башкылар билин бедидер институдунга кабинет эргелекчилеп, директорнуң оралакчызынга, институтун директорунга, Тыва АССР-ниң Чырыдыышкын яамызының сайыдының оралакчызынга, СЭКП Тыва обкомунун пропаганда килдизиниң эргелекчилгениң оралакчызынга, обкомун лекторлар бөлүүнүн удуртукчузунга, барык 15 чыл өөредилге сайыдынга, улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва Республика комитетиниң даргазының оралакчызынга ажылдаан соонда, 1994 чылдан эгелеп, амыдыралының барык сөөлгү хуннеринге чедир ТР-ниң өөредилге яамызының эртем-методиктиг "Башкы" сеткүүлүнүн кол редакторунга ажылдап чораан. 1977 чылдың күзүнүнде ону өөредилге сайыдынга томуйлаан. Ол берге, нарын, хөй талалыг ажылче Николай Салчакович дораан-на, шагда-ла белеткеп каанзыг, шымнып кире берген чүве. Яамының мурнунга тургустунуп келген берге, нарын айтырыгларны доп-дораан шиитпирлеп кааптарын, өөредилгеге хамаарышкан кандыг-даа айтырыгларны эки билирин, кижизин башкылар эскерип, ында-мында чугаалажы берген турган чүве. Ынчан мен башкы институтунун филология факультетиниң деканынга, оон улаштыр тыва дыл болгаш литература кафедрасының эргелекчилгезинге ажылдап турдум. Өскээр чугаалаарга, 15 чыл дургузунда чаңгыс системага кады ажылдаанымыс ол. Ынчан аныяк удуртукчунун талазындан эң эки деп көргөн чүүлүм мындыг чүве: башкы институтунун ажыл-чорудулгазы өөредилге

яамызы-биле сырый холбаалыг апарганы. Николай Салчакович яамының өөредилге-методиктиг чөвүлелиниң кежигүннеринге эң шыырак, дуржулгалыг башкыларны (Ш.Ч. Сат, Д.С. Куулар, Р.Р. Бегзи, Д.А. Монгуш, А.К. Ойдо-оол, Э.Д. Ондар, М.Ч. Ооржак дээш, оон-даа өскелерни) хаара туткан турган. Ук башкыларның арга-дуржулгазынга даянып алгаш, көдээ школаларны өөредилге-методиктиг комплекс-биле ханды-рарын, өөредилге номнарының авторларынга эң шыырак дуржулгалыг башкыларны томуйлаарын база бижиттинген ажылдарның сайгарылгазын бүгү тала-биле шын чорударын чедип ап турганын магадап көөр турган мен. Оон ыңай Николай Салчакович башкы институтунун эртем чөвүлелиниң кежигүнү апаргаш, чөвүлелге үргүлчү кээр, ылаң-ла сөс ап чүве чугаалаар, институттун белеткеп турар башкыларының билин кош-как, ылаңгыя математика, тыва, орус дылдарның дээш-ле чугаалааш баар чүве. Ол айтырыглар меңээ, декан кижиге, дыка "аарышкылыг" дыңналыр турган. Ынчалза-даа бистер, дыл факультетиниң башкылары, боттарывыстың ажыл-чорудулгавыска ону сайгарып чугаалажып, хемчеглерни ап чорудуп тургулаан бис. Николай Салчаковичиниң база бир көдүрүп турган айтырыгларының бирээзи мындыг: "Бүгү кичээңейи — көдээ школаларже!" деп кыйгы салып турганын сактып чоруур мен.

Николай Салчаковичиниң негелделериниң амыдыралда боттанып турганын чүгле тыва дыл башкылаашкынының өөредилге-методиктиг комплекс-биле хандыр-

тынып келгениниң төөгүзүндөн алгаш көөргө мындыг: тыва дыл башкылаашкынының сайзыралынга көскү өскерилгелер 80 чылдарда болгулаан бооп турар. Бирээде, тыва дыл курузунун эртем-теориялыг деңгелин чаа чадаже көдүрер сорулгалыг өөредилге программасынче лексика, сөс чогаадылгасы, сөс каттыжышкыны, чугаа культуразының болгаш стилистиканың айтырыглары, дыл дугайында ниити билиглер деп чаа теориялыг материалдарны кириген. База ол ышкаш программа (1971 ч., 1986 ч.) "Өөреникчилерниң харылзаалыг чугаазын сайзырадыр" деп улуг чаа бөлүк кирген. Ийде, башкылаашкынның дуржулгазынга даянаш, методиканың өөредилге-методиктиг деңгелин бедидеринче уланган баштайгы "Методиктиг сүмелер" (4-5 класстарга) бижиттингилээн. Оон улаштыр эге-даа, үстүкү-даа класстарның өөредилге номнарынга таарыштыр бижиттинген "Методиктиг сүмелер", "Диктантылар, эдертиглер чыындылары", "Дидактиктиг материалдар чыындылары" база методика номнары үнгүлээн. Оон эгелээш-ле, ордумак школага тыва дыл башкылаашкыны өөредилге-методиктиг комплекс-биле хандыртынып, үе-чада аайы-биле чогуур сайзыралды ап, өөредилге-методиктиг номнарының бижиттинип турарының шынары экижээн. Амгы үеде тыва дыл башкылары өөредилге-методиктиг комплекс-биле чедир хандыртынган дээр болза, хөөредиг эвес. Мында Николай Салчаковичиниң үлүг-хүүзү улуг, оон барык 15 чыл дургузунда чедиш-киниг ажылдап келгениниң база

бир херечизи ол деп үнелеп чоруур мен.

Николай Салчакович — тыва эге школага өөредилге номнарының авторларының бирээзи. Н.С. Коңгарның өөредилге яамызын удуртуп турган үезинде өөредилге черлериниң материал-техниктиг баазазы көскүзү-биле чаартынган: 32494 олуттук школалар, 11000 олуттук школа назыны четпээн уруглар албан черлери, 2676 олуттук школа чанының интернат-бажыңнары немей ажылгалаа кирген. Республикага аныяктарның бүгү ниити албан ордумак эртем чедип алырынче шилчилге боттанган (бо дугайында чүүл чылдың үнер "Лучшие люди Республики" деп энциклопедиясында, 2006 чыл).

Николай Салчаковичиниң мөзүшүнарының эң-не онзагай талазы — хөңнү биче, сеткили ак, дузааргак чоруу. Бодунга болгаш өскелерге аажок негелделиг, ынчалзажок денди чаагай сеткилдиг. Эгин кожа чурттаан уругларының иезинге аажок ынак, аңаа шынчы чораан. Чигир-оол Севилбааевна Монгуш-биле өг-бүлө туткаш, 50 ажыг чыл эп-найыралдыг эгин кожа чурттааш, ийи уругну кончуг төлөптүг кижизидип, эртем-билигге чедиргеннер. Улуг уруу Айлаңмаа — эмчи, бичизизи Урана — башкы.

Чигир-оол Севилбааевнаның тускай эртеми — башкы, Тыва Республиканың Чазаның аппаратынга 20 ажыг чыл ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ол "Тыва Республиканың Хүндүлүг ажылдакчызы" атка төлөптүг болган. Амгы үеде Чигир-оол Севилбааевна быжыг туруштуг болуп, ажыг-шүжүггө алыспайн, уругларының уругларын азыражып, адак-бышкаа чиик, сергек олуруп турар. Кадыын эки камнап, ам-даа хөй чылдар иштинде уругларының уругларын азыражып чоруурун күзээр-дир мен.

Сактыышкын одуругларын доозуп тура, мындыг чугула айтырыгны Бай-Тал ордумак школазының башкылар коллективинден, суму чагыргазындан база байталчылардан дилээр-дир мен: Николай Салчакович Коңгарның улус өөредилгезиниң шугумунга хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылдап чораанын барымдаалааш, оон өскөн, төрүттүнген черинде Бай-Тал ордумак школазын Николай Салчаковичиниң чырык адынга тураскаадып адаарын кожуун чагыргазының мурнунга дарый тургузуп, ону амыдыралга боттандыраарын күзээр-дир мен. Кожуун чагыргазының даргазы Сергей Сайын-Белекович бистин, бай-талчыларның, дилээ-висти деткир дээрзинге бүзүрелим улуг. Ынчангаш мээң күзелим, бодалым амыдыралга боттаныр дээрзинге идегеп артым.

Кима МАРТ-ООЛ,

Тываның Улустун башкызы, педагогика эртемнериниң кандидаты, ТГШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы.

2012 чылдың сентябрь 17-де №4-ар №/2012 аукционнун түннелдеринин дугайында ОТЧЕТ

2009 чылдың декабрь 16-да Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинин №134 дужаалы-биле бадылааны арга-арыг участоктарын арендааарының керээзин чарар эргени азы арга-арыгның өзүмнерин садыглажырының керээзлерин чарар эргени садар талазы-биле арга-арыг аукционнарын эрттиреринин чурумунга дүүштүр 2012 чылдың июнь 27-де Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинин "Арга-арыг участогун арендааарының керээзлерин чарар эргени садар талазы-биле арга-арыг аукционун эрттиреринин дугайында" №186 дужаалыга үндезилээш, 2012 чылдың сентябрь 17-де арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри-биле (пөш тооруун чыыры-биле) болгаш эм

үнүштерни чыыры-биле арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарар эргени садар талазы-биле аукционну (моон соңгаар — аукцион дээр) эрттирген.

2. Аукцион 2012 чылдың сентябрь 17-де 14.00 шакта (тус черниң шагы) эгелээн болгаш 14.30 шакта доозулган.

3. Аукцион комиссиязының хуралы эртип турда аукционнун организакчызы (Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитети) аудио-бижидилгени кылып турган.

4. Арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарар эргени садар талазы-биле №4-ар/2012 аукционга киржилгенин чагыгларын хүлээп алганының 2012 чылдың сентябрь 17-де протоколунга үндезилээш, аукцион комиссиязы: №1 аукцион единицаның талазы-биле

А/ч №	Арга-арыг уч-ун кадастр дугаары, арга-арыг реестринде күрүне учедунун дугаары	Турар чери		Кварталдың (тускайлаан черниң) №	Шөлү (га) чылда	Ажылгалдың чөпшээрэн хевири	Аукц. ед-ың өртээ (рубль-биле)	Долааның түнү (рубль-биле)
		Лесни-чество	Лесни-чество участогу					
1.	180-2012-06	Тес-Хем	Шуурмак	133 (1-35), 134 (1-41), 152 (1-40), 153 (1-37), 177 (1-43), 178 (1-30), 179 (1-18), 180 (1-26), 181 (1-22), 208 (1-26), 210 (1-31)	12123,0	арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри (пөш тооруун чыыры) болгаш эм үнүштерин чыыры	2149537,98	214953,80

аукционну болбаан деп санаан, чүге дээрге №1 аукцион единицаның талазы-биле арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри-биле (пөш тооруун чыыры-биле) болгаш эм үнүштерни чыыры-биле чүгле чаңгыс чагыг "Золотой орех" кызыгаарлаттынган харысалгалыг нитилелдин директору Вячеслав Александрович Данилкинден кара чаңгыс чагыг кирген. Аукцион единицаның эге өртээ-биле (аренда төлөвиринин эге хемчээли-биле) чээрби хонуктун дургузунда аукционнун организакчызы-биле арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарарын аукционнун кара чаңгыс киржикчизинге саналдаан.

5. Аукционнун киржикчизи арга-арыг участогун

чагынгга кириген сорулгазын езугаар (арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри-биле (пөш тооруун чыыры-биле) болгаш эм үнүштерни чыыры-биле) садыглажырының үндүрген №1 аукцион единицаның садар кылдыр үндүрген арга-арыг участогун арендааарының керээзин 1997 чылдың июль 21-де "Шимчевес өңчү-хөреңги эргелеринин болгаш оларны сайгарарының күрүне бүрүткелинин дугайында" №122-ФХ Федералдыг хоойлуга дүүштүр бүрүткеткен болгаш аукцион организакчызынга арга-арыг-биле ажылдың төлөвилелин күрүне экспертиказының чогулчалыг дээн үнелели-биле кады кириген соонда ажылгап болур.

"Ажык эжиктер хүнүнче" чалап тур

Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикасы-биле эргелели 2012 чылдың сентябрь 22 хүннеринде эрттирери "Ажык эжиктеринче" үндүрүг төлекчилерин — хууда кичил чалап тур.

Ол хүннерде эртер хемчеглерден күзелдиг кичил эт-хөреңги, чер болгаш транспорт үндүрүг хамаарыштыр үндүрүг төлээринин хуусааларының чурумунун дугайында тайылбырларны билип алыр.

Ажылдаар чуруму:

сентябрь 21-де 09.00 шактан 20.00 шакка

сентябрь 22-де 09.00 шактан 18.00 шакка

Изиг шугумнун телефону: 9-40-45.

Өөреникчилер — "Элээ амыдырал дээш"

Новосибирск хоорайда өөреникчилер турар тыва студент аныяктарның элээр амыдыралды суртаалдаан "Идегел" клувунун ажил-чорудулгазын ыраккы Өвүр кожунун Ак-Чыраа ортумаак школының 10-гу классчылары деткип эгелээн. Олар "Элээр амыдырал дээш" деп волонтержу шимчээш-кинни тургускан, а даргазы кылдыр Сыдым-оол Тюлюш болган.

Декабрь айда Новосибирскинин "Идегел" клувунун чарлааны республика чергелиг "Бо кайгамчык элээр делегей" деп шүлүк мөөрейинге 10-гу классчылар идеп-кейлиг киришкеш, мөөрейинин сертификадын чалап алган. Оларга Айдана Донгак, Уран-Чечек Кыргыс, Дозураш Хертек, Даң-Хаяа Ооржак хамааржыр. Айдана Донгак ада-мези Бежендей Бурбужалович база Марина Кундус-ооловна олар өгбелеринин арагага тура чогу, сүт арагазын "ак чем" деп хүндүлөп чораанын шүлүүнде кол утка кылдыр дамчыткан. Уран-Чечек Кыргыс ачазы Мерген Михайловичинин араганын "аспаандан" үнгенин, ооң ажы-төлүнүн келир үези дээш ажыл-ишке кызымаан улуг чоргаарал-биле бижээн. Дозураш Хертек назынының иштинде арага ишпес улуг даайы — Чеди-Хөл кожунун Эллегест суму-зунда Сарыг-Алаак арат ажил-агыйының удуртукчузу Сергей Дугаржапович Бакулеге, кырган өгбеси Шактар-оол Кыргысович Бакулеге чоргаарланган сеткилин илереткен одургуларлыг шүлүүн бижээн. Даң-Хаяа Ооржак эш-өөрүнүн спортка ынаан, турсоруктуун бодунун "Бис спортчулар бис" деп шүлүүнде "Араганың ажы бар бе?" деп риториктиг айтырыгны салып, шүлүк жанрынга күжүн шензээн.

Новосибирск хоорайда өөреникчилер турар студентилер Чингис Куулар база Чойган Ондарның база "Идегел" клувунун үндүргени "Бо кайгамчык элээр делегей" деп шүлүк мөөрейинин материалдарын парлаан номчугажын өөреникчилер алган. Бүдүн Тывазынга "элээр делегейинин алдын хүнү чайыналзын" деп күзеп чоруур Бойду Ондарга, Юлия Монгушка, Алдынай

Ондарга, Олча До Швермаа Монгушка даа өскелерге шуптурмундан өөрүп четилеридип тур бис.

"Эки кылган ажыл-чорудулга" деп чорудулга угаады бар. Студентинин эки эгелээш-кинни лер безин деткип тур улус, канчап көрүп Араганың мээң тыва чочок, мээң күчүлүг Республикамың аспаанга алгыч кээзэр-дир мен. Ынча Өвүр кожунун сумузунун баштыңы, директору Маргарита овна Шойдак, 10-гу өөреникчилеринин "Элээр амыдырал дээш" деп шүлүк мөөрейинин волонтержу шимчээш-кинни дугаар кижигүнү кылды биле кирип алдым. Төңүң иелери "Элээр дээш" чидиг демисел ханы ынак чүректерин лып алгаш, кире дээрзинге бүзүрелим.

Үстүнде айытты класстың башкызы — Чеславовна Санчан. Ол өөреникчилери-биле кичил-чорудулгазын аныяк башкылары ба Суурнуң аныяктары б амыдырал дээш" деп кинни деткирин шийтти. Л.Н.Толстойнун "Е келген" деп чүүлүнде класстың мага-бодун, урелин кайы-хире үрегд кижинин мээзинге чидээштер кылдыр бижгел" клувунун студент кайгамчык делегей" гажында түннел сөс кыген.

Шынап-ла, тыва чорудулга үези келген эвес бис, үзү чиде берген, кол апарган чүгле арага дикчилер дээр-ле бис, ырыстың-на "тайып" нувус-тур. "Че-ве" дичаңгыс дем-биле дем келген. Арага деп аарыгдан адырлып алы бар.

Маргарита Ш

Өвүр кожун, Ак-Ч

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харысалгалыг нитилелден КВАРТИРАЛАР

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Кабытар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 кабыт тууйбу бажың	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2012 ч., 1 квартал.	3	97,80	11,50	2,3,4

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үеинин экономиказының турму эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

ОЛ БАЖЫНДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА

ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР:

тел/факс: (39422) 4-85-29,

8-923-268-90-73, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

КАШ БАЗЫМ ЧЕРДЕ ВЫЖЫТ ГАРАЖТАР БАР.

«Ажаалга банкызы»

ААН таварыштыр

ипотекага ап болур.

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы. Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.О.Куулар. РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru; КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7800. Чагыг 108. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.сч.т № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуни адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республикасы-биле эргелели «Шына» солунну 2012 чылдың март 12-де б Херечилелдин дугаары—ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Край Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгын саннарны болгаш фактылары, дыңадылары дээш авторлар боттары харыылаар.